

**ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ
З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І
ПРАВОНАВСТВА**

Випуск 6

КОЖУХАР О.І.,
*кандидат історичних
наук, доцент*

ПРОБЛЕМИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

В ході демократичних революцій кінця 80-х рр. ХХ ст. в Центрально-Східній Європі і розпаду СРСР на євразійському континенті з'явилося близько 30 нових суверенних держав, які відмовилися від соціалістичної моделі побудови суспільства на користь демократичної правової держави. В сучасних умовах політична трансформація, функціонування демократичних інститутів на основі загальносвітових цивілізаційних принципів в пост-соціалістичних країнах стали реальністю. Але вони демонструють різні темпи демократичних перетворень, як спільні, так і специфічні ознаки і відмінності, які зумовлені історичним розвитком, традиціями, менталітетом, політичною культурою населення.

З розгортанням політичної реформи в Україні актуальним являється вивчення і узагальнення досвіду демократизації суспільства, функціонування політичних партій, опозицій, неурядових організацій, незалежних ЗМІ, політико-владних структур як в постсоціалістичних державах Центрально-Східної Європи, так і пострадянських країнах Центральної Азії.

Аналіз літератури показує, що проблеми розвитку пострадянських країн Центральної Азії на рубежі ХХ-ХХІ століть присвячено значна кількість наукових публікацій. Це, зокрема, праці українських вчених С. Брехарі [3], В.Гусакова [4;5], О. Долженкова [7], Ф. Рудича [14], а також зарубіжних – Ш. Акінера [2], А. Гушера [6], Д. Малишевой [11;12], В. Мещерякова [13], А.Терентьева [17], Р.Ялчина [18] та ін. Автори в тій чи іншій мірі розкривають становлення елементів політичної системи нових національних держав, проблеми політичного розвитку і модернізації, специфіку функціонування і повноважень президентів, аналізують становлення і розвиток партійних систем тощо. Існуючі наукові дослідження не вичерпали можливостей подальшої розробки широкого кола питань, пов'язаних з демократизацією політичних систем, розвитком народовладдя, індивідуа-

льних свобод і прав людини, упорядкуванням і регулюванням відносин між усіма елементами соціальної структури суспільства. Необхідно широкий загальноцивілізаційний перехід до розуміння демократії не лише як феномену політичної сфери, а й як способу організації і функціонування суспільства.

Центральноазіатські країни – Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан і Казахстан в серпні-грудні 1991 р. проголосили і юридично закріпили свою незалежність. В 1992-1994 р. були прийняті демократичні Конституції, які запроваджували той чи інший варіант республіканської форми правління. За виключенням Казахстану, в інших країнах була введена президентські республіки. В Казахстані (до серпня 1995р.) існувала парламентсько-президентська форма. В Конституціях закріплювався поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, вводилися посади президентів, передбачено функціонування політичних партій, недержавних організацій, незалежних ЗМІ, опозицій та інших інститутів громадянського суспільства, місцеве самоуправління тощо [1]. В основі моделі суспільного устрою – збереження стародавніх і племінних міфів та традицій, їх поєднання з загальноцивілізаційними тенденціями.

Із набуттям Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном, Туркменістаном і Узбекистаном статусів незалежних держав демократизацію і демократію було проголошено як стратегією подальшого розвитку. Ці країни приєдналися до глобальних трансформаційних тенденцій сучасного світу. Вони не хочуть залишатися за межами всесвітнього „демократичного клубу”, поза системою, поза сучасністю [10,137].

Історичний досвід свідчить, що основним засобом розвитку і функціонування політичного життя країни сучасного цивілізованого суспільства є демократія. Політичний плюралізм, розподіл влади, електоральна змагальність, проведення виборів у конституційно визначений період, юридична рівність усіх членів суспільства є системою, яка відповідає ринковій економіці і громадянському суспільству. Це дає змогу не тільки утримувати в рамках закону соціально-політичні конфлікти і амортизувати соціальне напруження які виникають в суспільствах, що трансформуються, але і забезпечує можливість використовувати демократичні інститути і норми для стабілізації і демократичного розвитку існуючого ладу.

Після проголошення незалежності народні маси і національна еліта сподівалися, що в їх країнах встановиться демократія і демократичні інститути, верховенство права, ефективна ринкова економіка. Але надії не справдилися. В них розпочалася боротьба за владу, розподіл державної власності тощо, до якої включилася колишня партійно-адміністративна номенклатура, клани, мусульманське духовенство, інтелігенція. Слід зазначити, що в радянський період в цих республіках ніколи не було помітного політичного дисидентського руху. Внаслідок відсутності організованих альтернативних структур, рухів, народних фронтів, історична і азійська специфіка привели до того, що владу взяли в свої руки представники колишньої партійно-радянської номенклатури, а також вихідці з тих чи інших територіально-кланових угруповань. Президентами були обрані колишні перші секретарі ЦК компартій республік, члени політбюро ЦК КІРС: Н.Назарбаєв (Казахстан), І. Карімов (Узбекистан), С. Ніязов (Туркменістан). В Таджикистані в листопаді 1991р. на президентських виборах переміг кандидат партійно-державної бюрократії Р.Набієв (керівник компартії в 1982-1985 рр.). Лише в Киргизстані президентом було обрано вченого А.Акаєва.

В центроазіатських країнах є в наявності усі зовнішні прикмети демократії: періодично відбуваються президентські і парламентські вибори, функціонують демократичні інститути, опозиція, в діяльність усіх органів законодавчої, виконавчої і судової влади впроваджуються загальноцивілізаційні демократичні норми і правила. Але спостерігається суперечність між задекларованими нормами й реальними можливостями та бажанням правлячої еліти їхнього втілення, а також реальною практикою управління. Просто прийняття демократично-правових норм не знімає питання втілення демократії і демократизації суспільства.

В Узбекистані І.Карімов як основу своєї політики визначив стабільність і зміцнення незалежності країни. Ці завдання вирішувалися шляхом формування сильної президентської влади, безумовній підвладності централізованій державі регіонів, придушенню будь-якої опозиції (ісламської, кланової, політичної), суворим контролем над ЗМІ, чистками політичної еліти і постійними заявами І.Карімова побудувати демократичну правову державу і громадянське суспільство, стабільну ринкову економіку. Все це привело до того, що в руках президента зосереджена фактично вся влада – це „президентиалізм” або нетра-

диційна форма авторитаризма з фасадом виборної влади [8,149,152-153].

В Туркменістані утворився і діяв авторитарний режим президента С.Ніязова, який мав фактично необмежені повноваження і необмежений термін перебування при владі. До самої раптової смерті С Ніязов правив, спираючись на силові органи, не звертаючи увагу на клани і еліту, змінюючи керівні кадри, але постійно апелював безпосередньо до населення.

Президент Казахстану Н.Назарбаєв, як і більшість центрально-азиатських лідерів, посилаючись на відсутність демократичних традицій у азиатських народів, в ході постсоціалістичної трансформації, створив систему „суперпрезидентської республіки”.

В Киргизії, яку західні політологи вважали „моделлю демократизації”, реформи сприяли утворенню незалежної преси, політичних партій і рухів. Президент А.Акаєв користувався значним авторитетом серед населення. Але поступово президент стає все більш залежним від північних кланів, приватизація здійснювалася на користь „родини” і цих кланів, а опозиція і незалежні ЗМІ зазнавали переслідування. Багатообіцяючі реформи і демократія змінилися персоналізованою авторитарною владою президента і його оточення.

Таким чином, президенти пострадянських країн Центральної Азії, формально використовуючи інститути демократії, спираючись на номенклатуру, бюрократично-адміністративний ресурс, сімейно-територіальні клани, встановили контроль над силовими структурами, апелюючи безпосередньо до громадян, добилися через внесення змін до Конституції і прийняття парламентами відповідних рішень та законів, величезних повноважень і можливості майже необмежений час перебувати на вищій державній посаді. Вони поєднали формальний статус глави держави, фактичний статус керівника виконавчої влади, статус лідера номенклатурного прошарку і наділені більшою владою, ніж визначають положення конституцій. Президенти опинились поза конституційно закріпленою системою стримувань і противаг. Суспільства мають політичні інститути, які за формальними ознаками цілком демократичні. Але визначені Конституціями і законодавство процедури їх діяльності постійно порушуються.

Основними причинами такого становища і перешкодами на шляху демократизації є слабкість політичних інститутів, в першу чергу – політичних партій і рухів.

В перші роки незалежності в центральноазіатських республіках утворилися значна кількість партій. Так, в Киргизстані в 2004 р було зареєстровано 43 партії. Лівий фланг займають соціал-демократична, соціалістична і партія комуністів, центр-партія „Алга, Киргизстан”, створеною дочкою президента А.Акаєва, правий – партія „Ар-Намис”, лідером якої був Ф.Кулов. На парламентських виборах у лютому 2000 р. своїх кандидатів висунули 15 політичних партій. Але влада за рішенням судів не допустила ряд опозиційних політичних партій. До парламенту пройшло 5 партій, більш всього місць отримали комуністи. В 2002р. була проведена конституційна реформа. Вибори стали не за партійними списками і програмами партій, а за мажоритарним принципом. Керівництво країни спробувало в 2002-2004 рр. створити сильну партію влади, але ці зусилля виявилися безуспішними [8,142-147; 9,10-12].

В Узбекистані на початку незалежності утворилося 4 партії: народно-демократична партія Узбекистану (НДПУ, колишня компартія), яку можна назвати правлячою: до червня 1996 р. її головою був президент країни І.Карімов, і невеликі партії – „Ерк”, „Бірлік”, „Ватан тарракієті”. Але через опозиційність до НДПУ і політики президента І.Карімова „Ерк” і „Бірлік” в 1993 р. не пройшли перереєстрацію. Так закінчився перший період становлення багатопартійності. Опозиція не змогла запропонувати чітко програми реформ і розбудови демократичного суспільства.

Новий етап формування багатопартійності розпочався в 1995 р: виникли соціал-демократична партія „Адолат”, демократична „Міллій тікланіш”, рух „Халк бірлігі”. В січні 1997 р. парламент прийняв новий закон про політичні партії, який визначав порядок їх реєстрації, джерел фінансування тощо. В кінці 1998 р. утворилася національно-демократична партія „Фідокорлар”. В квітні 2000 р. ця партія об'єдналася з „Ватан тарракієті”. Зростанню її авторитету сприяло те, що І.Карімов став у 2000 р. кандидатом в президенти від цієї політичної сили. В жовтні 2003 р. була створена Ліберально-демократична партія Узбекистану [8,150,16,33-42;18,19-27].

В Казахстані після проголошення незалежності виникли партії різного політичного спектра-від проурядових і пропрезидентських (народної єдності Казахстану, демократичної „Отон”, аграрної) до помірковано-ліберальної партії „Ак-Жол” і лівих (Комуністична партія Казахстану та ін.). Опозиційні партії ма-

ють свої друковані органи, беруть участь у виборах президента, парламенту, місцевих органів управління.

Через громадянську війну в Таджикистані дещо затягнулось партійне будівництво. Ще напередодні конфлікту діяла Комуністична партія. Духовенство завершило процес самоорганізації, що привело до утворення ісламської партії відродження Таджикистану. В ході війни прихильники спікера парламенту Е.Рахманова почали створення Народно-демократичної партії. Це сприяло обранню в кінці 1994 р Е.Рахманова президентом країни. Опозиція створила свою організацію – Об'єднану таджицьку опозицію. Мир був досягнутий в 1997 р. завдяки включенню у владу ісламської опозиції.

В Туркменістані в роки президентства С.Ніязова діяла однопартійна система. На базі колишньої комуністичної партії була створена Демократична партія, політраду якої очолював президент [8,169].

Можна констатувати, що в пострадянських країнах Центральної Азії утворилася аномалізована партійна система. Вона характеризується наявністю певної кількості дрібних партій різного політичного спектру, які діють в рамках Конституції і правового поля. Але вони, за виключенням 2-3 партій правлячої еліти (партій влади), не мають масової підтримки серед населення. Влада, проурядові ЗМІ дискредитують різними способами прихильників демократичних перетворень, зображують їх провідниками цінностей, які чужі східному суспільству. Правлячі режими пропагують ідеї „ступенної демократії” (Казахстан), переписують історію, легалізують концепцію сильної, централізованої, світської держави через псевдоісторичний міф про Тамерлана і подальшої інкарнації його духу на шляху, що веде до сучасних реформ І.Карімова (Узбекистан) тощо [5 66;17 28]. Розвиток сучасної ефективної партійної системи буде залишатися проблемним до того часу, доки держава не почне більш активно стимулювати діяльність партій шляхом вдосконалення законодавства, створення рівних умов їх функціонування і відповідного фінансування.

Для країн регіону типовою стала модель „імітаційної демократії”: при збереженні інститутів і процедур плюралістичного суспільства їх демократична суть нівелюється [11,92]. Президентські і парламентські вибори проводяться регулярно, у відповідності до діючого законодавства. Разом з тим, термін перебування глав держав при владі просто подовжувався, а їхні владні

повноваження різко зростали. Депутати підконтрольних владі парламентів перебираються з використанням величезного адміністративного ресурсу. Самі парламенти та інші представницькі органи не відіграють суттєвої ролі в суспільстві і демократичних процесах. Це привело до того, що в пострадянських центрально-азіатських країнах, як підкреслює відомий дослідник Б.Румер, утворилась своєрідна система сімейно-бюрократичного капіталізму, сформувались мафіозно-кланові структури з притаманними їм патрон-клієнтськими відносинами, посилився союз бюрократії з легальним і нелегальним бізнесом, а сила зчеплення політичної і бізнес-еліти тримається на трьох компонентах: клановість, взаємозалежність „патрон-клієнт” і наявність компромату один на одного [15,70].

Політична опозиція подавляється і позбавляється можливості брати участь у виборах або розколюється і витісняється штучно створеннями партіями, блоками і об'єднаннями пропрезидентських сил. Монолітні пропрезидентські партії (партії влади), кланові структури і номенклатурно-чиновницький прошарок успішно контролюють ЗМІ. Державні і підконтрольні преса, радіо і телебачення дискредитують прихильників демократичних перетворень, нав'язуючи свої теми і стиль передвиборчих „дискусій”, зображують представників опозиції провідниками цінностей, які, мовляв, чужі східному суспільству.

Але надмірна концентрація політичної влади й ресурсів в руках президентів і правлячих еліт, їх прагнення монополювати процес змушує опозицію об'єднуватися і виступати як радикальні рухи, використовуючи радикальні засоби боротьби. Ідея демократичних перетворень охоплює дедалі більш широкі прошарки населення пострадянських країн Центральної Азії. Це яскраво проявилось в подіях так званої „тюльпанової революції” в Киргизії (березень 2005 р.), яка привела до падіння президента А.Акаєва, а також в ході збройного виступу в Андижакі (травень 2005р.), учасники якого вимагали відставки президента І.Карімова і проведення демократичних перетворень.

Історія людства свідчить: домінуючою тенденцією розвитку цивілізації є демократизація суспільного життя. Цей процес проходить досить суперечливо, але все ж таки іде в напрямку від тоталітаризму через авторитаризм до демократичного устрою суспільства. Перехід до демократії – не самоціль, а шлях створення такої цивілізованої сучасної стабільної системи, яка здат-

на до саморозвитку і створення всіх необхідних умов для нормального життя кожної людини.

Література

1. Конституції нових держав Європи і Азії. – К., 1996.
2. Анікер Шірін. Перспективи побудови громадянського суспільства в Таджикистані // Політична думка. - 2002. - №2-3. - С. 54-57.
3. Брехаря С.Г. Політичне лідерство в Середній Азії: перехід до династичної форми державності // Грані. - 2007. - №4. - С.148-151.
4. Гусаков В. Десятилітній досвід незалежності Киргизстану // Людина і політика. - 2001. - №6. - С.27-33.
5. Гусаков В. Сучасна середньоазійська політична доктрина (на прикладі Узбекистану)//Людина і політика.-2001.-№4.-С. 63-70.
6. Гушер А.В. В трясине націоналізму: Казахстан // Азия и Африка сегодня. - 1998. - №6. – С. 8-16.
7. Долженнов О. Феномен президентської влади в пострадянському суспільстві// Людина і політика. - 2001. - №1. - С.21-25.
- 8.Зарубежные страны.Вып.1:1998-2003/Авт.-сост. Я.М. Бердичевский. - Запорожье, 2003.
9. Курманов З. О проблемах партогенеза в Киргизстане// Центральная Азия и Кавказ. - 2004. - №5. - С.7-18.
10. Лебедева М.М. Мировая политика. - М.,2003.
11. Малышева Д. Демократизация постсоветского Востока: модели и реалии// Мировая экономика и международные отношения МЭМО. - 2004. - №6. - С. 85-95.
12. Малышева Д. Центральная Азия в свете «демократических революций»//МЭМО. - 2006. - №8. - С. 60-70.
13. Мещеряков В. Социально-экономический портрет в геополитическом интерьере [Узбекистан]// Азия и Африка сегодня. - 1998. - №1.
14. Рудич Ф. Через авторитаризм к демократическому обществу: трансформация политических структур в Украине и в странах Центральной Азии: общее и особенное// Віче. - 1996. - №7. - С.110-120.
15. Румер Б. Центральная Азия - десять лет спустя // Центральная Азия и Южный Кавказ: Насущные проблемы. - Алматы, 2002.
16. Саидмурадов А. Узбекистан: Политические партии накануне парламентских выборов // Центральная Азия и Кавказ. - 2004. - №5. - С. 18-27.
17. Терентьев А. Выборы в Казахстане: упрощение оранжевой волны // МЭМО. - 2006. - №5. - С. 28-39.
18. Ялчин Р. Становление многопартийной системы в Узбекистане// Центральная Азия и Кавказ. - 2001. - №5. - С.32-43.